

ЕЗИКОЗНАНИЕ

МИНАЛИТЕ СТРАДАТЕЛНИ ПРИЧАСТИЯ ОТ НЕПРЕХОДНИ ГЛАГОЛИ В УКРАИНСКИЯ И БЪЛГАРСКИЯ ЕЗИК

Павлина Мартинова-Иванова

Анотация: Статията разглежда миналите страдателни причастия в украинския и българския език, като се обръща внимание по-подробно на тези от тях, които са по произход от непреходни глаголи. Изследвани са примери на употреба на минали страдателни причастия от непреходни глаголи в два художествени текста – един украински и един български – и са проследени техните съответствия в двата превода.

Ключови думи: минало страдателно причастие, преходен глагол, непреходен глагол, залог, преводно съответствие.

Миналите страдателни причастия и в украинския, и в българския език се образуват по принцип от преходни глаголи. В двата езика също така има форми, които се образуват и от преходни, и от непреходни глаголи. Но интересен е фактът, че има украински и български минали страдателни причастия, които се образуват само от непреходни глаголи. Тук ще разгледаме езика на две художествени произведения – романа на Павел Вежинов „Нощем с белите коне” (София, „Български писател”, 1987 г., пето издание) с превод от Иван Билик – „Вночі білими кіньми” (Київ, „Дніпро”, 1989 г.), и повестта на Олга Кобилянска „В неділю рано зілля копала” (Київ, „Веселка”, 2000 г., първо издание, 1909 г.) с превод от Христо Ралев – „В неделя рано билки брала” (София, „Народна култура”, 1981 г.). и ще направим съпоставителен анализ на употребените в двата текста минали страдателни причастия, образувани само от непреходни глаголи, с техния превод, съответно на украински и на български език.

За миналото страдателно причастие в българския език Ст. Стоянов посочва в своята *Граматика на българския книжовен език* следното: „Минало страдателно причастие се образува поначало от преходни глаголи. Формите му се получават от основата на минало

свършено време (в някои случаи с промяна на основната наставка) и наставка *-н* или *-т*, например:

пиша – писа-х – писа-н писана писано писани
кова – кова-х – кован кована ковано ковани и т.н.”.

(Стоянов 1980: 428-429)

Авторът също отбелязва, че: „От някои непреходни глаголи също се образуват минали страдателни причастия, например:

(да) се засмея – засмях се – засмян, засмяна, засмяно, засмени;

(да) се възгордея – възгордых се – възгордян, възгордяна, възгордяно, възгордени;

(да) се усмихна – усмигнах се – усмихнат, усмихната, усмихнато, усмихнати.” (Стоянов 1980: 430)

Петър Пашов в *Българска граматика* казва, че: „Минало страдателно причастие се образува поначало само от преходни глаголи, тъй като е необходимо именно обектът на глаголното действие да бъде характеризиран с пасивен признак: *построихме мост – построен мост, реших задачата – решена задача* и пр. Но в нашия език има и отделни страдателни причастия от непреходни глаголи, напр. *възгордян човек*, макар да не може да се каже „*възгордыха човека*” (излиза се от възвратната форма *човекът се възгордя*); също *усмихнат, засмян, загрижен, замислен* и др. Важно е в случая да се отбележи и това, че тези причастия не могат да се употребяват в сложни глаголни форми в страдателен залог за сказуемо, тоест не може да се каже: „*Той ще бъде загрижен от мене*”, като равно на също невъзможното „*Аз ще го загрижа*”. (Пашов 1999, 2001, 2002: 206-207).

Руселина Ницолова подкрепя изказаните по-горе твърдения: „Минали страдателни причастия се образуват и от някои непреходни глаголи със *се* – средни глаголи, напр. *усмихна се, засмея се, изтегна се, излегна се* и др., но тогава те не влизат в сложна глаголна форма, а са сказуемни определения. Напр. *Продавачката е засмяна.*”. (Ницолова 2008: 437-438).

В изречението причастията изпълняват атрибутивна функция. Атрибутивната функция на миналите страдателни причастия се изразява в това, че те могат да се адективират: „...много минали страдателни причастия са преминали към категорията на прилагателните имена или пък при определени контекстуални условия добиват смисъл на прилагателни”. (Стоянов 1980: 430). Това се отнася и за миналите страдателни причастия от непреходни глаголи, които служат като съгласувани определения, обособени или необособени.

Когато са употребени в ролята на обособени съгласувани определения миналите страдателни причастия имат функция, близка до тази на предиката в простото изречение в състава на сложното: „Чрез обособеното определение признакът се приписва не чисто атрибутивно, а се чувства известна предикативност (бихме могли да кажем „полупредикативност”), затова и обособените определения (както и другите обособени части) лесно могат да преминат в подчинени изречения”. (Пашов1999, 2001, 2002: 377).

От своя страна, Ив. Гугуланова в *Българските причастия и деепричастия в славянски контекст* използва термина „полупредикация” и казва, че: „Полупредикацията е примерна синтактична функция на причастията...”. (Гугуланова 2005: 196) Авторката също отбелязва, че: „Обособяването спомага за разширяването на полупредикативните употреби на причастията...” (пак там).

В украинската академична граматика се посочва, че: „Страдателните причастия се образуват само от преходни глаголи, въпреки че могат да се съотнасят и с непреходни.” (Морфологія 1969: 413).

В украински език страдателните причастия „...се образуват от глаголните основи на всички класове, освен IV, VI и XII (глагола *бігти*), с помощта на суфиксите **-н-** (**-ен-**) и **-т-**:

I. *адрес-ува-ти* – *адресований*, *пояс-н-юва-ти* – *поясн-юва-н-ий*;

II. *взу-ва-ти* – *взу-ва-н-ий*, *обви-ва-ти* – *обви-ва-н-ий*;

III. *баж-а-ти* – *баж-а-н-ий*, *руб-а-ти* – *руб-а-н-ий* и т.н.” (Морфологія 1969: 414).

Относно образуването на минали страдателни причастия в украински език от глаголи, които са и преходни, и непреходни в академичната граматика е отбелязано, че: „Страдателното причастие се съотнася не само с пасивен глагол, но и с възвратен преходен глагол на **-ся**, напр.: *умита дитина* (*дитину умили* и *дитина умилася*), *пострижена людина* (*людину постригли* и *людина постриглася*), *перевернута колода* (*колоду перевернули* и *колода перевернулася*) и т. н. Именно причастие може да се нарече само онази форма, която е член от личната парадигма на преходния глагол и може да участва в състава на страдателни конструкции (*умита матір'ю дитина*, *пострижена перукарем людина* и др.), напр.: „Весна. Садочки зацвіли, Неначе полотном укріті, *Росою божою умиті*” (Т. Шевченко).” (Морфологія 1969: 416).

Както бе казано по-горе, в украинския език се образуват минали страдателни причастия и от непреходни глаголи: „Като загубят способността си да участват в състава на

страдателни конструкции, причастията се превръщат в прилагателни. Според този тип прилагателни с произход от причастия могат да се образуват други прилагателни, съответни само с непреходни възвратни глаголи на **-ся**: *усміхнене обличчя (усміхнутися), розхмарене небо (розхмаритися)* и др., напр.: „Весело тріщали дрова в грубі, Пахло житнім хлібом і теплом, І спадали ніжно пасма любі, Над твоім *розхмареним* чолом” (М. Рильський).” (Морфологія 1969: 416).

В *Причастіето в съвременния украински книжовен език* Г. Гнатюк също подчертава, че „...в съвременния украински език има причастия на **-ний (-ений), -тий**, които се съотнасят с непреходни глаголи, при това възвратни и невъзвратни.” (Гнатюк 1982: 45). За образуването на страдателни причастия от такива глаголи авторката допълва, че: „Тъй като подобни образувания изпадат от регламентираните в граматичната наука типове причастия, те обикновено остават, по същество, без квалификация.” (пак там). Г. Гнатюк смята, че има тенденция към нарастване на причастните образувания от този тип.

Според Г. Гнатюк украинските минали страдателни причастия, образувани от възвратни и невъзвратни непреходни глаголи имат значение не на страдателни, а на деятелни, тъй като те са страдателни само по форма, а съдържанието им „...изразява признака на активно действащ предмет.” (пак там: 97). Авторката дава подробно обяснение на това свое твърдение: „В украинския език образуването на причастия със суфиксите за страдателност **-н- (-ен-)** и **-т-** от непреходни глаголи на **-ти** и **-тися** и употребата им в значение на деятелни съставлява не отделни случаи, не изключения, а деривативна закономерност. Това, вероятно, се обяснява с това, че със суфикса **-н-**, един от най-разпространените в украинския език, функционира огромно количество прилагателни и причастия. Неговото граматично значение при причастията е полисемично. Той участва не само като формант на признака за страдателно действие, насочено отвън, а и просто като формант на признака за действие, с определена абстрахираност по отношение на залога, тоест без информация за страдателност или деятелност. Именно с полисемичното свойство на суфикса **-н-** се поддържа и деятелния признак на залога в редица причастия, образувани от непреходни глаголи на **-тися**.” (пак там: 52). Например украинските причастни форми *деградований* (невъзвратен) и *усміхнений* (възвратен) авторката приема за страдателни само по форма, а като съдържание – за деятелни.

Като цяло и в двата изследвани текста примерите на употреба на минали страдателни причастия, образувани само от непреходни глаголи, не са много. Ще разгледаме голяма част от тези примери и ще представим различни преводни съответствия на украински и

на български минали страдателни причастия, които произхождат от непреходни глаголи.

В производението „Нощем с белите коне” на Павел Вежинов има 16 на брой страдателни причастни форми, образувани от глаголи, които нямат преходни употреби и които бихме могли да наречем **изцяло непреходни глаголи**. Някои от тях се повтарят или пък се срещат форми за различни родове и числа, с и без отрицание на едни и същи причастия: влюбената, влюбени, задъхан, задъхана, задъхано, загрижена, загрижените, невлюбени, отракани, разкаяна, усмихнат, усмихната (2 примера), усмихнати, ухилени, умислени. Както показват примерите, най-често миналите страдателни причастия, образувани от непреходни глаголи, семантично изразяват някакви чувства, душевни или физически състояния, а глаголите, от които са образувани, могат да се употребяват единствено с възвратна частица, т. е. формално те са *reflexiva tantum*.

В повечето от примерите българските минали страдателни причастия, образувани от непреходни глаголи, са преведени на украински език с техните най-точни съответствия – с **минали страдателни причастия**.

В следващия пример в оригинала е използвано българското минало страдателно причастие *умислени*, което е образувано от непреходен глагол и което е в ролята на съгласувано определение към съществителното име *вечери*:

*Той усети как постепенно се натъжава – точно такава живееше природата и в най-далечните му спомени – тихи, **умислени** вечери, небе като синя, едва размътена вода на езеро, тъмни сенки, влажни далнини. (стр. 88)*

*В серці Урумова зроджувався безпричинний сум. Така була природа й у його спогадах: тихі **замислені** вечори, небо схоже на синю, ледь скаламучену воду в озері, темні тіні, розмиті обрії...(стр. 385)*

При превода е употребено **украинското минало страдателно причастие замислені**, което също е съгласувано определение към съществителното име *вечори*. Но тази причастна форма, за разлика от българската причастната форма *умислени*, е образувана от глагол, който е и преходен, и непреходен. Напр.: от преходния глагол *замислити* – *Треба замислити новий план*; от непреходния глагол *замислитися* – *Це привід замислитися над проблемою*.

В следващия пример е включено българското минало страдателно причастие *влюбената*, което е образувано от непреходен глагол и в изречението изпълнява роля на съгласувано определение към съществителното име *двойка*:

*Урумов внезапно си припомни отдавна забравеното ресторантче в Буда, високия мършав цимбалист, **влюбената** двойка на съседната маса, която му се бе видяла толкова жалка в своята закъсняла нежност.* (стр. 371)

*Нараз Урумову пригадався вже забутий ресторанчик у Будапешті, високий кощавий цимбаліст і **закохана** пара біля найближчого столика; припізнілі ніжності цих двох здавались Урумову доволі кумедними.* (стр. 639)

В украинския превод е използвано **украинското миналото страдателно причастие** *закохана*, което е съгласувано определение към съществителното име *пара* и което, за разлика от българското минало страдателно причастие *влюбената*, е образувано от преходен и от непреходен глагол. Напр.: от преходния глагол *закохати* – *Вона насправді його закохала*; от непреходния глагол *закохатися* – *Ми закохалися в цю музику*.

В следващите два примера ще представим преводните съответствия на българското минало страдателно причастие *усмихната*.

В един от примерите българското минало страдателно причастие *усмихната* е предадено на украински език с неговото буквално съответствие – с **украинското минало страдателно причастие** *усміхнена*, като и в двата езика формите са образувани от непреходни глаголи:

*Скоро пристигна Ирена с една нова служебна волга, както винаги, насърчително **усмихната** и оживена.* (стр. 87)

*Незабаром приїхала „Волгою” Ірена, як завжди жвава й оптимістично **усміхнена**.* (стр. 385)

И в оригинала, и в превода причастните форми *усмихната* и *усміхнена* имат синтактична функция на обособени съгласувани определения към съществителното собствено

име.

Също в един от примерите българското минало страдателно причастие *усмихната*, което е обособено, **не е преведено** в украинския текст:

Просто я виждаше как идва срещу него с печурки в ръка, усмихната и ужасно горда от успеха си. (стр. 365)

Урумов мовби зараз бачив, як Марія йде йому назустріч з печеричками в руках, страшенно горда з того, що зуміла їх знайти. (стр. 634)

Съществува един пример, в който българското минало страдателно причастие в мн.ч. *усмихнати* има като преводен еквивалент на украински език **лична глаголна форма за минало време**:

Но академикът не остана нито за миг сам, бяха го наобиколили неколцина от най-близките му помощници, повечето усмихнати, малко насила наистина, както се полага на добрия тон в такива случаи. (стр. 227)

Навколо академіка Урумова ввесь час товклися його найближчі помічники та заступники, вони трохи силювано й чемно всіміхалися, як і належало в таку мить. (стр. 507)

Българското минало страдателно причастие *усмихнати* в този пример има функция на обособено съгласувано определение, а в текста на превода е предадено с **лична глаголна форма за 3 л. мн. ч. минало време** *всіміхалися*, която е образувана от непреходен глагол. Обособената употреба на причастиято засилва неговата предикативност – то изпълнява ролята на второстепенен предикат и затова закономерно може да се преведе чрез спрегасема глаголна форма.

Срещаме също така и един пример, в който българското минало страдателно причастие *усмихнат*, което изпълнява ролята на обособено съгласувано определение, е преведено с **украинското сегашно деепричастие** *всіміхаючись*:

Като влезе в кабинета му, той се изправи зад красивото си бюро, изискан и

сдържано **усмихнат**, както обикновено се усмихват на хора в траур, за да им покажат, че нещата са отминали и животът е по-силен от всичко. (стр. 40)

Коли той увійшов до його кабінету, він стояв за своїм гарним письмовим столом, стримано **всміхаючись**, як і належить усміхатися до людини в жалобі, мовби промовляючи: що було, те минуло, а життя й надалі залишається життям. (стр. 343)

Според преводача този тип превод в случая е най-подходящ да предаде значението на българската страдателна форма. Както отбелязва Г. Гнатюк, разглежданите от нас форми са само формално страдателни, а по значение – по-скоро деятелни, затова те могат закономерно да се превеждат с деепричастия.

В следващия пример ще представим българското минало страдателно причастие **загрижените**, което също е образувано от непреходен глагол:

Много ясно виждаше безпокойството по лицата им, **загрижените** им погледи. (стр. 237)

Обличчя **були заклопотані** й смутні. (стр. 516)

Тук причастната форма **загрижените** е съгласувано определение към съществителното име **погледи**. Като преводно съответствие е използвано **съставно именно сказуемо** **були заклопотані**, образувано от спомагателния глагол в мн.ч. минало време **були** и украинското минало страдателно причастие в мн.ч. **заклопотані**, което по принцип е образувано от преходен и непреходен глагол.

Българското минало страдателно причастие **загрижена** в следващия пример има синтактична функция на обособено съгласувано определение и е представено в превода с **израз**, който включва **украинско сегашно деепричастие** и **съществително име в Тв. п.** – **караючись думкою**:

Мария дори не допи до края кафето, **загрижена** за сармите си. (стр. 201)

Караючись думкою про свої голубці, Марія навіть не допила кави й побігла

додому. (стр. 485)

В един от примерите се среща образуваното от непреходен глагол българско минало страдателно причастие *задъхан*:

*Беше неговият племенник, все още **задъхан** от изкачването по стълбите.*
(стр. 15)

*Урумов одчинив і побачив свого небожа, який, певно, біг сходами вгору, **бо** й досі важко **переводив** дух.* (стр. 321)

В българския текст миналото страдателно причастие *задъхан* е обособено съгласувано определение. В украинския текст българската обособена причастна конструкция поради засилената си предикативност закономерно е преведена с **подчинено изречение с подчинителния съюз бо** и **израз**, който включва личната глаголна форма за м.р. ед.ч. минало време *переводив* и съществителното име *дух*, което е пряко допълнение.

В произведението „В неділю рано зілля копала” на Олга Кобилянска съществуват 9 примера на употреба на минали страдателни причастия, образувани само от непреходни глаголи: засапаний, несподіване (2 примера), несподівана (2 примера), стужене, усміхнена (2 примера), усміхнені.

В следващия пример ще представим две украински минали страдателни причастия, като едното от тях – *усміхнена*, е образувано само от непреходен глагол, а другото – *заквітчана*, е образувано от преходен и непреходен:

*Пишна, усміхнена, **заквітчана** в червоні свої цвіти, і скаже, як звичайно: „То – я”.* (стр. 297)

*Нагиздена, усмихната, **закичена** с червените си макове, ще излезе и ще каже както обикновено: „Аз съм.”* (стр. 152)

В украинския оригинал миналите страдателни причастия *усміхнена*,

заквітчана и **миналите страдателни причастия** в българския превод – *усмихната*, *закичена*, са употребени като определения. Тук има и пълно съответствие между формите по отношение на това, че *усмихната*, както *усміхнена*, е образувана от непреходен глагол, а *закичена*, както *заквітчана*, е от преходен и непреходен.

В още един пример украинското минало страдателно причастие *усміхнена* е преведено със съответното българско минало страдателно причастие *усмихната*. В друг пример украинското минало страдателно причастие в мн.ч. *усміхнені* има като преводен еквивалент на български език **членуваното минало страдателно причастие в мн.ч. *усмихнатите***:

– *Як зазеленіє, – притримусь Гриць, а сам аж губить очі на її чорних бровах, на усміхнених устах, на всій її красі.* (стр. 255)

– Като се раззелени – *добави Гриц, а в същото време не можеше да откъсне очи от черните ѝ вежди, от усмихнатите устни, от цялата ѝ красота.* (стр. 105)

Членуването е белег за засилена атрибутивност на причастиято, т. е. тук вероятността за превод чрез спрегната глаголна форма е малка.

Украинското минало страдателно причастие *несподівана* в този пример също е образувано само от непреходен глагол, а като негово преводно съответствие се явява **българското минало страдателно причастие *неочаквана***, което е образувано от *преходен*:

– *Приходіть до мене на весілля, мамцю! – відповів глибоко захоплений її несподіваною добротою і вийшов скоро з хати...*(стр. 306)

– *Заповядай на сватбата ми, майко! – отговори той, дълбоко **трогнат** от неочакваната ѝ доброта, и бързо излезе от колибата...*(стр. 161)

В посочения пример има още едно украинско минало страдателно причастие – *захоплений* – но то е образувано от преходен и непреходен глагол. В българския превод му съответства **миналото страдателно причастие *трогнат***, образувано от преходен и непреходен глагол.

От непреходен глагол е образувано и украинското миналото страдателно причастие *засапаний* в следващия пример:

– Гай, гай! – крикнув, *засапаний*, і заляв тут страшно. (стр. 316)

– Вай, вай! – извика той *запъхтян* и изрече страшно проклятие. (стр. 172)

Това украинско минало страдателно причастие има като преводен еквивалент на български език **миналото страдателно причастие** *запъхтян*, което по произход е от непреходен глагол.

От непреходния глагол *стужитися* (със значение „измъча се от тъга по някого”) е образувано украинското минало страдателно причастие *стужене* в следващия пример:

„Туркине! – стогне, благає мовчки його *стужене*, зворушене серце. – Туркине! Чому мене не любиш?” (стр. 244)

„Туркиньо! – стенеше, молеше *разтерзаното* му сърце. – Туркиньо! Защо не ме обичаш?” (стр. 93)

Като преводно съответствие на украинското минало страдателно причастие *стужене* е **българското минало страдателно причастие** *разтерзаното*, което произхожда от преходния глагол „терзая” и от непреходния глагол „терзая се”.

Тук има още едно минало страдателно причастие – *зворушене*, което **не е представено** в българския превод и което е образувано от преходен глагол.

Татяна Александрова в своя статия *Семантика на минали страдателни причастия*, образувани от глаголи рефлексива тантум в българския език обяснява защо от такива непреходни глаголи като *влюбя се*, *запъхтя се*, *загрижа се*, *умисля се*, *усмихна се* има възможност да се образуват минали страдателни причастия: „Експериментаторът носи едновременно характеристиките на Агенс и Пациенс, на субект и на обект на въздействие и/или промяна.” (Александрова 2006: 164-165).

От разгледания материал можем да направим няколко извода, първо, че в

украинския и в българския език се образуват минали страдателни причастия от непреходни глаголи, но те са с по-малка честота на употреба. В произведението „Нощем с белите коне” техният брой е общо 16, а в произведението „В неділю рано зілля копала” – 9.

Второ, и в украинския, и в българския език образуваните минали страдателни причастия от непреходни глаголи се адективират, като изпълняват синтактична функция на съгласувано определение, обособено или необособено. За причастията е характерна засилена предикативност и засилена атрибутивност. В обособени части на изречението, причастията изпълняват „полупредикативна” функция, те са равнозначни на сказуеми в прости изречения в състава на сложното и затова лесно и често се превеждат именно така. Засилената атрибутивност на причастията изпъква особено когато на български са членувани и следователно са органична част от именната група.

Трето, разгледаните минали страдателни причастия от непреходни глаголи в двата художествени текста си приличат от семантична гледна точка – те изразяват някакво душевно или физическо състояние, показват различни чувства, т. е. те принадлежат към семантичната (а в някои езици и формално обособената) група на афективните глаголи. Среща се и употреба на еднакви форми в двата езика – напр. *усмихната*, *усміхнена*.

И накрая, като преводни съответствия на украинските и на българските минали страдателни причастия, образувани само от непреходни глаголи, се явяват най-често също минали страдателни причастия, съответно български и украински, като в някои от случаите те са образувани от глаголи, които са по произход и преходни и непреходни, а по-рядко са само непреходни или само преходни. Известното съвпадение – и по значение, и отчасти по форма (и семантично, и отчасти морфологично) – на непреходните глаголи, които образуват формално страдателни причастия в двата езика, се дължи на близкото им родство и на относителната архаичност на глаголната им морфология.

Ексерпирани източници:

О. Кобилянська. В неділю рано зілля копала. Київ: Веселка, 2000.

О. Кобилянська. В неделя рано билки брала (прев. Христо Ралев). София: Народна култура, 1981.

П. Вежинов. Нощем с белите коне. София: Български писател, 1987.

П. Вежинов. Вночі білими кіньми (переклад Іван Білик). Київ: Дніпро, 1989.

Библиография:

Александрова 2006: Александрова, Т. Семантика на минали страдателни причастия, образувани от глаголи рефлексива тантум в българския език. – В: Езиковедски изследвания в чест на 75-годишнината от рождението на ст.н.с. I ст. дфн Йордан Пенчев. София: Артграф, 2006, 161-171.

Гнатюк 1982: Гнатюк, Г. Дісприкметник у сучасній українській літературній мові. Київ: Наукова думка, 1982.

Гугуланова 2005: Гугуланова, Ив. Българските причастия и деепричастия в славянски контекст. София. УИ „Св. Климент Охридски”, 2005.

Морфология 1969: Сучасна українська літературна мова. Морфологія. Київ: Наукова думка, 1969.

Ницолова 2008: Ницолова, Р. Българска граматика. Морфология. София. УИ „Св. Климент Охридски”, 2008.

Пашов 1999, 2001, 2002: Пашов, П. Българска граматика. Пловдив. Хермес, 1999, 2001, 2002.

Стоянов 1980: Стоянов, Ст. Граматика на българския книжовен език. Фонетика и Морфология. София: Наука и изкуство, 1980, трето издание (първо издание, 1964).

Информация за автора:

Павлина Мартинова-Иванова, докторант по украински език

Катедра по Славянско езикознание

Софийски университет „Св. Климент Охридски”

бул. „Цар Освободител”, 15, София, 1504

E-mail: pmartinova@abv.bg